

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ АВТОРИТАРИЗМУ

RETHINKING DEMOCRATIC CONSOLIDATION IN THE CONTEXT OF STRENGTHENING AUTHORITARIANISM

Паталаха В.Ф.,

кандидат політичних наук,
докторант

Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У статті автор аналізує зміну підходів до аналізу явища демократичної консолідації у ході третьої хвилі демократизації. Спершу пропонувався досить широке визначення демократії, зосереджуючись на її концептуальному визначенні, процедурах та інститутах, а також на її основоположних принципах, не закріплених в інших джерелах, таких як умовна згода та обмежена невизначеність.

Поступово до цього переліку додавалися інші чинники (наприклад, автономне громадянське суспільство, верховенство права, ринкова економіка), вказувалося на важливість передумов (наявність попереднього досвіду демократії) та поведінкових характеристик (поведінка політичних акторів дає змогу краще спрогнозувати стабільність політичного режиму) тощо. Однак низька прогностична цінність цих чинників була підтверджена третьою хвилею автократизації. У ході першої та другої хвилі відкатів домінували традиційні форми автократизації – тактика незаконного приходу до влади (військовий переворот), окупація (іноземне вторгнення), самопереворот, коли глава виконавчої гілки приходить до влади законним шляхом, але потім раптово скасовує ключові демократичні інститути, такі як вибори або парламент (32% випадків).

Визначальною характеристикою третьої хвилі автократизації стала ерозія демократії, коли політичні актори легальним шляхом приходять до влади, але згодом поступово, але відчутно ослаблюють демократичні норми, не ліквідуючи при цьому ключові демократичні інститути. Понад половину усіх нинішніх випадків автократизації в демократичних країнах очолюють чинні президенти, які прийшли до влади переважно у результаті перемоги на виборах. При цьому поступовий перехід до виборчого авторитаризму складніше виявити, ніж явне порушення демократичних стандартів, характерне для попередніх хвиль демократизації, і він надає менше можливостей для внутрішньої та міжнародної опозиції. Сучасні автократи схильні вдаватися до більш тонких методів впливу, таких як цензура і переслідування ЗМІ, обмеження діяльності НУО тощо. До того ж вони вчаться один в одного і запозичують менш ризиковану тактику, ніж відмова від виборів.

Ключові слова: демократія, консолідація, демократизація, авторитаризм, неліберальна демократія, вибори, держава.

The article analyses the change in approaches to the analysis of the phenomenon of democratic consolidation during the third wave of democratisation. At first, a rather broad definition of democracy was proposed, focusing on its conceptual definition, procedures and institutions, as well as on its fundamental principles not enshrined elsewhere, such as conditional consent and limited uncertainty.

Gradually, other factors were added to this list (e.g., autonomous civil society, rule of law, market economy), the importance of preconditions (previous experience of democracy) and behavioural characteristics (behaviour of political actors allows for better prediction of the stability of a political regime) was pointed out, etc. However, the low predictive value of these factors was confirmed by the third wave of autocratisation. During the first and second waves of rollbacks, traditional forms of autocratisation dominated: tactics of illegal accession to power (military coup), occupation (foreign invasion), and a coup d'état, when the head of the executive branch comes to power legally but then suddenly abolishes key democratic institutions such as elections or parliament (32% of cases).

The defining characteristic of the third wave of autocratisation is the erosion of democracy, when political actors legally come to power but then gradually but significantly weaken democratic norms without eliminating key democratic institutions. More than half of all current cases of autocracy in democratic countries are led by incumbent presidents who came to power mainly as a result of winning elections. At the same time, a gradual transition to electoral authoritarianism is more difficult to detect than the outright violation of democratic standards that characterised previous waves of democratisation, and it provides fewer opportunities for domestic and international opposition. Modern autocrats tend to resort to more subtle methods of influence, such as censorship and harassment of the media, restrictions on NGOs, etc. In addition, they learn from each other and adopt less risky tactics than abandoning elections.

Key words: democracy, consolidation, democratisation, authoritarianism, illiberal democracy, elections, state.

Постановка проблеми. Наростання автократичних тенденцій у низці розвинених та «молодих» демократій, зростання популярності популярних лідерів політичних партій майже у всіх регіонах світу змушує переглянути розуміння

демократичної консолідації, щоб знайти відповідь на питання: Які чинники сприяють ослабленню демократичних інститутів? Це питання особливо гостро стоїть у контексті російсько-української війни: чому так швидко піддалися корозії демо-

кратичні принципи в Росії і як Україні зберегти демократію в умовах війни та повоєнної відбудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демократичної консолідації активно обговорювалася на початку третьої хвилі демократизації – в останнє десятиліття ХХ ст. Оскільки це була наймасштабніша хвиля, зумовлена розпадом соціалістичного табору, то значна увага приділялася тому, за скільки часу можна очікувати повного переходу постсоціалістичних країн до демократичного ладу, особливо з точки зору їх прийняття в регіональні організації Заходу, зокрема у Північноатлантичний альянс та Європейський Союз, де вимога наявності функціонуючих демократичних інститутів була однією з основних для членства.

Метою статті є аналіз еволюції підходів до розуміння суті демократичної консолідації на початку третьої хвилі демократизації та через три десятиліття, щоб з'ясувати чинники, що сприяють посиленню авторитарних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальному визначенні демократія вважається консолідованою коли спроможна виживати, тобто коли політичні актори визнають легітимність демократії й жоден з них не намагається діяти поза межами демократичних інститутів як з нормативних, так і з корисливих міркувань. Однак таке визначення має як переваги, так і недоліки. До переваг такого визначення слід віднести те, що коли демократія стає рутинізованою, інституціоналізованою та унормованою, то діяти поза межами або всупереч демократичним нормам стає непривабливим і не вигідним для політиків та інших політичних акторів. З іншого боку, отождолення консолідації з виживанням і стійкістю демократії є до певної міри тавтологією: консолідовані демократії – це ті, що виживають, а стійкі демократії – консолідовані.

Водночас демократії з тривалою історією не застраховані від погіршення якості демократії. Протягом останніх десятиліть зростання популярності популістських партій та їх кандидатів у низці найстаріших демократій світу зумовило інтерес науковців до причин демократичного відкату і деконсолідації. Хоча демократична консолідація може бути кінцевою точкою демократизації, важливо розуміти, що ці два процеси, як правило, зумовлені різними факторами.

Серед причин демократичної консолідації можна назвати інституційні, економічні, соціальні та міжнародні. Зокрема, попри відсутність єдиної думки щодо того, чи існує позитивний зв'язок між економічним зростанням і перспективами демократизації, науковці загалом погоджуються, що економічне зростання сприяє демократичній консолідації.

Різноманіття шляхів демократизації до певної міри корелює з безліччю шляхів консолідації. Деякі автори розглядають демократичну консолідацію як поступовий процес подолання проблем, залишених попереднім авторитарним режимом. Інші стверджують, що консолідація є результатом свідомого вибору, зробленого політичними акторами. Хоча деякі дослідники схильні чітко визначити єдину кінцеву точку консолідації, але інші закликають бути обережними з твердженнями про те, що саме має включати в себе консолідація, щоб вважатися завершеною.

На початку розпаду соціалістичного табору у 1991 році Ф. Шміттер та Т.Л. Карл запропонували досить широке визначення демократії, зосереджуючись на її концептуальному визначенні, процедурах та інститутах, а також на її основоположних принципах, не закріплених в інших джерелах, таких як умовна згода та обмежена невизначеність [1]. Вони вказували на те, що демократія може набувати різних форм і не обов'язково буде найефективнішою у розв'язанні різних соціально-економічних проблем. Відповідно, не варто очікувати, що консолідовані демократії зможуть справитися з усіма соціально-політичними проблемами.

Один з відомих періодизаторів демократизації С. Гантінгтон стверджував, що зворотний перехід менш імовірний, а консолідація демократії більш імовірна в економічно розвинених країнах, які здійснили перехід мирно і на початку хвилі, мають попередній досвід демократії та підтримку міжнародних акторів [2].

Х. Лінц і А. Степан пропонують інтуїтивне визначення консолідації: демократія є консолідованою, коли жоден політичний актор не прагне її повалити, це «єдина гра у місті» [3]. Консолідація вимагає існування функціональної держави та наявності п'яти чинників: вільного громадянського суспільства, автономного політичної спільноти, верховенства права, ефективної бюрократії та економічної спільноти, в якій інститути та правила опосередковують відносини між ринком та державою.

Г. О'Доннелл ставить під сумнів теорії консолідації, які використовують інституціоналізовані поліархії як еталон [4]. На його думку, якщо консолідацію визначати через стійкість демократії, то типології поліархії повинні включати неформально інституціоналізовані демократії – ті, в яких актори діють з партикулярних, а не універсальних міркувань. Ці недосконалі демократії можуть вистояти попри відсутність тісної відповідності між формальними правилами й політичною поведінкою. У відповідь на його критику концепції консолідації пропонується розглядати консолідацію як процес стабілізації, рутинізації та інституціоналізації моделей політичної поведінки, але у довгостроковій перспективі неформальні прак-

тики, такі як клієнтелізм, дійсно суперечать демократичному виживанню [5].

Л. Даймонд відкидає теорії демократизації та консолідації, які наголошують на передумовах, натомість відстоює перспективу розвитку, в якій демократії виникають з різною швидкістю і в різних формах. На його думку консолідація нових демократій вимагає сильних політичних інститутів, горизонтальної та вертикальної підзвітності, верховенства права, активного громадянського суспільства та покращення економічних показників, які створюють легітимність режиму [6].

А. Шедлер пропонує розширене визначення демократичної консолідації, користуючись відправною точкою конкретного трансформаційного процесу: авторитаризм, електоральна демократія, ліберальна демократія та розвинена демократія [7]. Це своєю чергою визначає практичні завдання, а також відповідні нормативні горизонти, пов'язані з консолідацією: недопущення краху демократії, запобігання ерозії демократії, завершення демократії та поглиблення демократії. На його думку, при вимірюванні ступеня демократичної консолідації основну увагу слід звертати на поведінку політичних акторів, а не на їх ставлення та економічну ситуацію, оскільки вона дає можливість краще спрогнозувати стабільність певного політичного режиму [8].

Ж. Александер застосував положення теорії раціонального вибору для аналізу стратегії політичної еліти правого спектру у п'яти європейських державах і дійшов висновку, що попри особливості ситуації у кожній країні, саме еліти повинні зробити вибір на користь демократії, зазвичай з корисливих мотивів, щоб вона змогла проіснувати тривалий час [9].

Вітчизняні дослідники вважають, що коли йдеться про консолідацію суспільства певної країни, передусім треба усвідомлювати її сенс, мету. Адже консолідація не може існувати заради себе самої. За умов демократії сенс суспільної консолідації країни є подвійним: 1) сприяти гідному життю і самореалізації громадян і 2) на цій основі актуалізувати роль країни як історичного і геополітичного суб'єкта. Будучи усвідомленими й включаючись у сферу практичного втілення, ці два сенси суспільної консолідації – внутрішній і зовнішній – стають її двома фундаментальними завданнями, які, своєю чергою, породжують внутрішню і зовнішню стратегії консолідації як політичні проекти [10, с. 8]. При цьому суспільна консолідація – не просто «основа стабільності будь-якого суспільства, вона є рушійною силою його розвитку, у тому числі – виходу з будь-яких криз, обтяжених зовнішньою та внутрішньою конфронтацією» [10, с. 9].

Інтерес до консолідаційних процесів відродився в кінці першого десятиліття ХХІ ст. через

посилення тенденцій до авторизації в усталених і «молодих» демократіях. Низка відроджених авторитарних режимів поставили під сумнів оптимістичний прогноз Ф. Фукуями про кінець історії і остаточне утвердження демократії у світі [11] або імітували реформи, перейшовши у розряд гібридних режимів. Саме у цей час почали з'являтися праці про сірі зони між демократією та авторитаризмом, «вигнання свободи», «демократичний відкат» [12], «демократичний відступ» [13] тощо. Те, що сучасні автократи зуміли використати демократичні механізми для посилення своєї влади (нечесні вибори, прийняття нових конституцій, посилення ролі виконавчої влади тощо) із одночасним збереженням видимості демократичних процедур називають «неліберальною демократією» [14].

Нині з'являється все більше свідчень того, що глобальний розворот ставить під загрозу низку усталених демократій, включно зі США, рейтинг яких протягом останніх років знижується у низці рейтингів. Це дає підстави для песимістичних прогнозів щодо стану демократії у світі, хоча здобутки третьої хвилі демократизації все ще досить вагомі.

Проте деякі дослідники відзначають зменшення «найбільш кричущих форм відступу», таких як військові перевороти та фальсифікація результатів виборів [15, р. 6]. Але водночас дедалі більшої популярності набувають більш опосередковані шляхи автократизації – переслідування опозиції, підрив горизонтальної підзвітності [15, р. 14].

М. Сволік також стверджує, що ризик військових переворотів у нових демократіях з часом зменшився, тоді як ризик самопереворотів залишається [11]. Інші дослідники демонструють, що протягом 2006–2016 років авторитарні режими зосереджувалися на переслідуванні ЗМІ та організацій громадянського суспільства, оминаючи інститут виборів [16]. М. Коппедж вказав на поступову концентрацію влади у виконавчій владі як ключову сучасну модель автократизації – поряд з тим, що він називає більш традиційним шляхом посилення репресій [17]. Мало місце і «посилення виконавчої влади», коли «обрані керівники послаблюють контроль над виконавчою владою один за одним, проводячи низку інституційних змін, які перешкоджають опозиційним силам кидати виклик перевагам виконавчої влади» [15, р. 10]. Поступовий перехід до виборчого авторитаризму складніше виявити, ніж явне порушення демократичних стандартів, і він надає менше можливостей для внутрішньої та міжнародної опозиції. Автократи ХХІ ст. схильні вдаватися до більш тонких методів впливу, таких як цензура і переслідування ЗМІ, обмеження діяльності НУО тощо. До того ж вони вчать один в одного [18] і запозичують менш ризиковану тактику, ніж відмова від виборів.

А. Люрман та С. Ліндберг детально проаналізували феномен хвиль автокритизації, під якою вони розуміють «період часу, протягом якого кількість країн, що проходять процес демокритизації, зменшується, водночас автокритизація зачіпає все більше і більше країн». [19, 1102]. Вони запропонували концепцію автокритизації як протилежність демокритизації, що охоплює як раптовий крах демократії, так і поступові процеси в межах і поза межами демокритичних режимів, коли демокритичні риси занепадають, що призводить до менш демокритичних, або більш автокритичних ситуацій [19, р. 1099]. Така концептуалізація дозволяє вивчати як темпи, так і методи наближення режиму до закритої диктатури, зберігаючи при цьому відмінність між демокритичними рецесіями, що починаються в демократіях, розпадом демократії та подальшою консолідацією вже авторитарних режимів.

Їхня періодизація періодів автокритизації до певної міри збігається з хвилями демокритизації С. Гантінгтона: перша зворотна хвиля 1922-1942 рр.; друга зворотна хвиля – 1960-1975 рр. [19]. Під час першої хвилі було 32 епізоди автокритизації, під час другої – 62 епізоди, а з початку третьої – 75 епізодів. Якщо перша хвиля розвороту вплинула як на демократії, так і на автократії, а другий період розвороту майже погіршив становище лише електоральних автократій, то майже всі сучасні епізоди автокритизації впливають на демократії.

Третя хвиля розворотів, розпочалася у 1993 році, а у 2017 році була зафіксована у 22 країнах і може наростати, хоча частка демокритичних країн у світі залишається близькою до найвищого за всю історію показника – 53%. Очевидно, що чим більше демокритичних країн, тим більша ймовірність того, що демократії зазнають невдач. При цьому важливою характеристикою третьої хвилі автокритизації є її безпрецедентність, оскільки вона заторкує переважно демократії, а не електоральні автократії, як у це було раніше.

Вони з'ясували, що у першій і другій хвилях переворотів домінували традиційні форми автокритизації – тактика незаконного приходу до влади, наприклад, військовий переворот (39% випадків) або іноземне вторгнення (29%), а також самопереворот, коли глава виконавчої гілки приходить до влади законним шляхом, але потім раптово скасовує ключові демокритичні інститути, такі як вибори або парламент (32% випадків).

Визначальною характеристикою третьої хвилі автокритизації стала ерозія демократії, коли полі-

тичні актори легальним шляхом приходять до влади, але згодом поступово, але відчутно ослаблюють демокритичні норми, не ліквідуючи при цьому ключові демокритичні інститути. Майже 68% усіх нинішніх випадків автокритизації в демокритичних країнах очолюють чинні президенти, які прийшли до влади переважно у результаті перемоги на виборах. Таких випадків у третій хвилі розвороту налічується майже 70%, а яскравими прикладами є Угорщина та Польща, досвід яких копіюють низка інших країн світу.

Такий розвиток подій призводить до протилежних очікувань щодо подальших перспектив демократії. З одного боку, автокритизація стала більш невизначеною, тобто не викликатиме занепокоєння у продемокритичних сил, що можуть упустити момент для мобілізації громадян проти автократів. З іншого боку, автокритизація також стала послуговуватися менш жорсткими методами для боротьби з опозицією, принаймні у колишніх демократіях.

Раптові форми автокритизації (вторгнення, військові перевороти, самоперевороти) завжди призводять до падіння демократії. Навіть процеси ерозії демократії найчастіше є смертельними для демократії: 18 (55%) з них призвели до падіння демократії; лише 5 (15%) процесів зупинилися до краху демократії, а 10 (30%) все ще тривали у 2017 році.

Загалом держави, яких зачепила третя хвиля автокритизації, залишаються набагато демокритичнішими, ніж їхні історичні родичі. З одного боку, це дає надію на те, що нинішня хвиля автокритизації може бути м'якшою, ніж перша і друга хвилі, а з іншого – третя хвиля все ще може набирати обертів.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, як засвідчили перших три десятиліття третьої хвилі демокритизації за С. Гантінгтоном, наявність сприятливих умов (покращення соціально-економічних умов), членство у демокритичних організаціях (зокрема Євросоюзі та НАТО) не є гарантією від деконсолідації демократії. Повзучий авторитаризм став реальністю для низки країн Європи, а у своєму максимальному прояві він спровокував масштабну континентальну війну. Аналогічно тому, як авторитаризм демонструє високу ступінь адаптивності до мінливих умов глобалізованого світу, необхідно зосередити зусилля на пошуку нових чинників або їх комбінації, що зроблять демократію стійкішою, консолідованішою в охороні своїх інститутів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Schmitter P.C., Terry L.K. What Democracy Is . . . and Is Not. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. №3. P. 75–88.
2. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1993.

3. Linz J.L., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996.
4. O'Donnell G. Illusions about Consolidation. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 2. P. 34–51.
5. Gunther R., Diamandouros P. N., Puhle H.-J. O'Donnell's 'Illusions': A Rejoinder. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. №4. P. 151–159.
6. Diamond L.J. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1999.
7. Schedler A. What Is Democratic Consolidation? *Journal of Democracy*. 1998. Vol. 9. № 2. P. 91–107.
8. Schedler A. Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development*. 2001. Vol. 36. № 1. P. 66–92.
9. Alexander G. *The Sources of Democratic Consolidation*. Ithaca, NY, and London: Cornell University Press, 2002.
10. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2017.
11. Svoboda M. W. Which Democracies will Last? Coups, Incumbent Takeovers and the Dynamic of Democratic Consolidation. *British Journal of Political Science*. 2015. Vol. 45. № 4. P. 715–738.
12. Diamond L. The Democratic Rollback. *Foreign Affairs*. 2008. Vol. 87. № 2. P. 36–48.
13. Waldner D., Lust E. Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding. *Annual Review of Political Science*. 2018. Vol. 21. №1. P. 93–113.
14. Plattner M. F. Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy*. 2019. Vol. 30. №1. P. 5-19.
15. Bermeo N. On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy*. 2016. Vol. 27. №1. P. 5–19.
16. Mechkova V., Lüthmann A., Lindberg S. I. How Much Democratic Backsliding? *Journal of Democracy*. 2017. Vol. 28. №4. P. 162–169
17. Coppedge M. Eroding Regimes: What, Where, and When? *Varieties of Democracy (V-Dem) Institute Working Paper*. 2017. № 57.
18. Hall S. G. F., Ambrosio T. Authoritarian Learning: A Conceptual Overview. *East European Politics*. 2017. Vol. 33. № 2. P. 143–161.
19. Lüthmann A., Lindberg S.I. A third wave of autocratization is here: what is new about it? *Democratization*. 2019. Vol. 26. №7. P. 1095-1113.